

ISSN: 2146-1740
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd>,
Doi: 10.54688/ayd.1076145
Araştırma Makalesi

DİN VE SİYASETİN YORUMLANMASINDA SÖYLEMİN AYRIŞTIRILAMAZLIĞI

THE INDISTINGUISHABILITY OF DISCOURSE IN THE INTERPRETATION OF RELIGION AND POLITICS

Haluk YAMAN¹

Öz

Makale Bilgi

Gönderilme:
19/02/2022

Kabul:
17/06/2022

Dini pratikler içerisinde yer alan ve geçmişten bugüne gelen kabullenmeler, sahip oldukları değerlerle birlikte siyasetin de içerisine nüfuz etmeyi arzuladığı durumları ortaya çıkarabilmektedir. Siyasetin nüfuz etmeyi istediği pek çok olguda iktidar mücadelelerini görmek mümkündür. Meşru iktidar olan otorite, kimi zaman sahip olduğu iktidarını din ile güçlendirmek istemektedir. Demokratik toplumlarda ise dinin toplumsal belirleyiciliğinin seküler bir bakış ile azaltılması çabaları dinin etkileyici konumunun söylem ve algılar üzerinden işletilmesine sebep olmaktadır. Söylemin ve dilin gücünün devreye girdiği zamanlarda öncelikli hedef, bilişsel süreçlerde yaratılmak istenen algıdır. Din siyaset ilişkisinin ele alındığı bu çalışmada söylemin etkisi konu edilmektedir. Söylemin, din ve siyaset içerisindeki kullanım değerine bağlı olarak sahip olduğu güce dair bir çerçeve çizmek amaçlanmaktadır. Fenomenolojik bir yöntemle ele alınan bu çalışmada, söyleme konu edilen kavramların etimolojisinden ziyade yorum değeri üzerinden bir anlam kazandığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Kavram, Sekülerizm, Siyaset, Söylem.

Jel Kodları: N3, Z12, D72.

¹ Araştırma Görevlisi Doktor, Fırat Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0001-6536-9042, hyaman@firat.edu.tr.
Atf: Yaman, H. (2022). Din ve siyasetin yorumlanmasında söylemin ayrıştırılmazlığı. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13 (1), 73-87.

Abstract

Article Info

Received:
19/02/2022

Accepted:
17/06/2022

Acceptances included in religious practices, which have come from the past to the present, can reveal the situations where politics aspires to penetrate along with its values. Power struggles can be seen in many cases where politics intend to penetrate. As a legitimate power, the authority sometimes demands to strengthen its power through religion. In democratic societies, efforts to reduce the social determinism of religion with a secular perspective cause the influential position of religion to be operated through discourses and perceptions. When the power of discourse and language get involved, the primary goal is the perception that is desired to be created in cognitive processes. In this study addressing the relationship between religion and politics, the effect of discourse is discussed. The purpose is to create a framework for the power of discourse depending on the value of use in religion and politics. In this study, by using a phenomenological method, it is concluded that the concepts subject to the discourse gain meaning over the interpretation value rather than the etymology.

Keywords: Concept, Discourse, Politics, Religion, Secularism.

Jel Codes: N3, Z12, D72.

Extended Summary

Religion's initial purpose of having a determinant position primarily through people's thought-worlds over time led it to be valued in a belief. The primary goals of all monotheistic religions and natural religions have started on mental change. Practices and worship are both indicators and supporters of mental change. Along with belief, practical practices shape human life. The fact that religion has been subjected to parallel evaluations with the concept of ideology introduced in the 18th century is related to the desired effects of religion and ideology on mental processes. While this effect was diversified in individual differences and social structures, ideologies were named as nationalist, conservative, socialist, communist, and liberal. Ideological effects could be observed in hegemony established on individuals.

Religions are an integral part of social life in every society. Politics is another fact that regulates social life. In the regulation and design of social life, the truths of being and staying in power that is fought for can cause religion to be preferred over politics and vice versa. Among the tools used in the struggle for power, language, ideology, and discourse that can present both are prominent. The freedom of expression offered by the discourse provides the possibilities of a flexible discrepancy rather than a sharp understanding. The inclusion of the opportunities of ideology in the freedom and breadth of language, discourse can always provide unique opportunities for politicians. The ability of language to interpret, influence, or even guide opens up wider areas of discourse in its use in politics. The discourse, which has become useful with the disguise of ideologies and intentions in language, is the most important tool of the targeted goal to be in control.

Acceptances included in religious practices, which have come from the past to the present, can reveal the situations where politics aspires to penetrate along with its values. Power struggles can be seen in many cases where politics intend to penetrate. As a legitimate power, the authority sometimes demands to strengthen its power through religion. In democratic societies, efforts to reduce the social determinism of religion with a secular perspective cause the influential position of religion to be operated through discourses and perceptions. When the power of discourse and language is involved, the primary goal is the perception that is desired to be created in cognitive processes.

Although religion and politics seem to be two phenomena with independent values, distinguishing the two from each other from the past to the present has not been easy. The relationship between religion and politics has been carried over from the beginning of social life to the present. The level of this relationship also determines the effects of religion and politics on society. The expression of such a relationship stems from the vision related to the evaluation of the shared points of religion and politics. In addition, as religion has its unique areas (worship, faith, belief, etc.) politics has its own unique areas as well. Transitions between these areas determine the relationship of religion with politics or politics with religion. While democratic approaches do not consider this transitionality reasonable on the basis of secularism, social reality often does not include a religious environment that secularism desires or a secular understanding of religion.

The discourse and language have an important place for religion to become a meta in post-modern societies and to be marginalized in daily life activities. New interpretations of religion by the modern world also created new discourses and new networks of relationships between these discourses. The struggle within these networks is not only between language and thought. It is, also, not a struggle for the superiority of language over thought or thought over language. The struggle is on the dissemination of the secular understanding of Modern Western-style life. The fact that the first theorists of politics such as Aristotle and Plato advised obeying the commandments of God in order to be happy, such as interpreting people's goals as accessing happiness, elevates the "power of happiness" to a shared point. The power of happiness, where the two phenomena meet, will be provided by using appropriate discourse with the right predictions.

In this study addressing the relationship between religion and politics, the effect of discourse is discussed. The purpose is to create a framework for the power of discourse depending on the value of use in religion and politics. In this study, by using a phenomenological method, it is concluded that the concepts subject to the discourse gain meaning over the interpretation value rather than the etymology. While politics and religion are determinants in social life, the fact that politics prefers every argument in the name of power and control has made religion the most important dominant actor in such a choice.

1. Giriş

Din, öncelikli olarak insanların düşünce dünyaları üzerinden belirleyici bir konuma sahip olmak istemiş ve bu istek, sonrasında bir inanç mukabilinde değerlendirilmiştir. Bütün semavi dinler ve beşerî dinlerin öncelikli hedefleri zihinsel değişim üzerinde başlamıştır. Uygulamalar ve ibadetler ise zihinsel değişimin hem bir göstergesi hem de bir destekçisidir. İnançla birlikte pratik uygulamalar insan hayatını şekillendirmektedir. Aklen yeterli olma halinin dini vecibeler için temel şart olduğu noktada öncelikle akılla idrak aranmaktadır. Din, akıl baliğ çağına girmiş olmayı da gerekli kılmıştır. Bu durum hem bir olgunlaşma düzeyini işaret etmekte hem de aklın dindeki öneminin altını çizmektedir. Kaldı ki İslam dininin kitabı olan Kur'an-ı Kerim akla atıf yapan pek çok ayeti içerisinde barındırmaktadır². Maide suresi 58. ayet “*Namaza çağırduğunuz zaman onu alay ve eğlence konusu yaparlar. Bu onların, akıllarını kullanmayan bir toplum olmalarından dolaydır*” şeklindedir. Dinin, 18. yüzyılda ortaya atılan ideoloji kavramı ile birlikte paralel değerlendirmelere tabi tutulmuş olması din ve ideolojinin zihinsel süreçlere yapmak istediği etki ile ilişkilidir. Bu etki bireysel farklılıklar ve toplumsal yapılarda çeşitlenirken ideolojiler milliyetçi, muhafazakâr, sosyalist, komünist, liberal olarak isimlendirilmiştir. İdeolojik etkiler bireyler üzerinde kurulan hegemonyada izlenebilmiştir.

Dinin siyaset ile olan ilişkisi tarihin her döneminde bir iç içe geçmişliği barındırmıştır. Bu iki olguyu birbirinden ayırabilmek seküler anlayışın temel var olma gerekçelerinden biri olarak ortaya atılmış olsa da çok başarılı olduğu söylenemez. Bireysel yaşamın tercihlerinde, siyasal tutum ve davranışlarda siyaset ve din çoğu zaman aynı düşüncenin davranışa dönüşen somut gerçekleri olmuştur. Dinin siyasetten ayrılması Batı dünyasının seküler yaşam tarzında benimsenmek istemiş ancak siyaseten ayrılması her yerde aynı ölçütlerde gerçekleşmemiştir. Bu durum dinin hayata nasıl nüfuz ettiği gerçeğinin yanı sıra dinin devlet yönetimi içindeki ağırlığı ile de ilgilidir. İslam dininin azınlıkta olduğu yerlerde özellikle Hristiyanlık gibi Batı dinlerinin çokça yaşandığı ülkelerde din ve devlet işleri kilise bağlamında kolay ayrılabilirken, İslam dininde aynı kolaylığı görmek güçleşmektedir. İslam dininde, sosyal yaşam içerisindeki pek çok kuralın dinsel içerikleri barındırması ve dini pratiklerin yaşam pratiklerine çokça karışmış olması dinin toplumu düzenleyen diğer kurallardan ayrıştırılmasını güçleştirmektedir.

---

² Bakara suresi 13/170/171/242/269; Al-i İmran suresi 7/190; Maide suresi 58/100; En'am suresi 32; Enfal suresi 22; Yunus suresi 42/100; Yusuf suresi 2; Ra'd suresi 19; İbrahim suresi 52; Nahl suresi 12/67; Hac suresi 46; Furkan suresi 44; Şuara suresi 28; Ankebut suresi 35/43; Zümer suresi 18; Mü'min suresi 54; Zuhuruf suresi 3; Casiye suresi 5; Mülk suresi 10. ayetler Kur'an'da geçen ve aklın önemine değinen ayetlerdir.

Dinler her toplumda sosyal hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. Sosyal yaşamı düzenleyen bir diğer gerçek ise siyasettir. Toplumsal yaşamın düzenlenmesi ve dizayn edilmesinde, adına mücadele verilen iktidar olmak ve muktedir kalmak gerçekleri dini siyasete siyaseti de dine tercih ettirebilmektedir. İktidar olabilmenin mücadelesi içerisinde kullanılan aygıtlar arasında dil, ideoloji ve ikisini bir arada sunabilen söylem öne çıkmaktadır. Söylemin sunmuş olduğu ifade özgürlüğü keskin bir anlayıştan ziyade esnek bir tutarsızlığın olanaklarını sağlamaktadır. Dilin özgürlüğü ve genişliği içerisine ideolojinin de imkanları dâhil olduğunda söylem her zaman siyasetçi için bulunmaz fırsatları getirebilmektedir. Dilin, anlamlandırma, etkileme hatta yönlendirebilme özelliği siyaset içerisindeki kullanımında söyleme daha geniş alanlar açmaktadır. İdeolojilerin ve niyetlerin dilde gizlenmesiyle kullanışlı hale gelen söylem muktedir olabilmek adına amaçlanan hedefin en önemli aracı olmaktadır.

Bu çalışmada din, dil ve siyaset üçlemesi çerçevesinde söylemin gücünün siyasette kullanım genişliğine dair bir çerçeve sunulacaktır. Toplumsal yaşamı düzenleyen kurallar ve insan yaşamına yön verebilen önemli olgulardan olan din ve siyaset ilişkisi, söyleme konu olmaları yönünden incelenecektir. Söylem dilinin, din ve siyaset arasındaki bağlantıyı nasıl kullandığına dair bir yorum geliştirmek ve dilin önemini altını çizmek amaçlanmaktadır.

2. Söylemin Ayrıştırılmazlığı ve Siyaset

Siyaset, pek çok tanımla karşılık bulan bir kavram olarak literatürdeki yerini almıştır. Siyaset, çatışma ve iş birliği olgularıyla karmaşık bir bağlantı içerisindedir. Çatışma ve iş birliği olguları içerisindeki nihai süreçte, Arent'in (Heywood, 2013: 22) de ifadesiyle "iş birliğinin ve uzlaşmanın" olması bir gerekliliktir. Aksi durumlar kaotik toplumsal ortamların varlığını ortaya çıkarmaktadır. Bir toplumda çatışma halinde olan çıkarların uzlaştırılmasında siyaset öne çıkmaktadır. Siyasetin bugünün dünyasında öne çıkmış olmasını sağlayan gerekçelerden biri de bireyselleşmiş toplumun sahip olduğu özellikleridir. Bireyselleşmiş toplumların belirgin bir özelliği paylaşımlarının anlamsızlaşması ve paylaşılan ortak değerlerin yok olmasıdır. Toplum denilen ve onu devasa ve acayip bir aygıt olarak sunan şey; onaylanan, paylaşılan ve paylaşma edimiyle paylaşılan saygı duymak için açık ya da gizli bir anlaşmayla yüceltilmiş güçtür. "*Bütün toplumlar anlam fabrikalarıdır*" (Bauman, 2020: 11). Anlamın ne olduğuna dair filozofların sözcük ve cümleleri merkeze alan farklı yaklaşımları ifade ettikleri bilinmektedir (Özen Baykent, 2017: 498). Anlamın sözcükte mi yoksa cümlede mi sağlandığı bir yana anlamın dildeki kullanıma bağlı olarak değerlendirildiğinin kabul ediliyor olması dilin söylem çeşitliliğine sahip olduğunun kanıtı niteliğindedir. Söylem çeşitliliği ise dilin sahip olduğu

önemli bir işlevsel güçtür. Bu güç, içerisine siyasi kavramların yerleştirildiği siyasi söylemler ile farklı bir boyuta geçmekte ve ideolojik bakış söyleme konu olmaktadır.

İdeolojiler geleneksel yaklaşımın aksine sosyal, bilişsel ve söylemsel bileşenleri birleştiren bir çerçeve içerisinde kullanılabilir (Van Dijk, 2003: 353). Sosyal grupların sahip çıktığı ideolojiler kendi kimliklerini, eylemlerini ve amaçlarını açıklayan paradigmalara sahiptir. Bu bağlamda ideoloji, amaca giden fikirsel bir bütünlük olmanın yanında tanımlayıcı bir argüman olarak ortaya çıkmaktadır. Tanımlayıcılık vasfı bir gruba ya da bireye aittir. Tanımlayıcılık vasfı, kişiselleştirilen dünya görüşünde yani söylemde ifadesini bulur. Söylem, kişinin ruhunun dış görünümünü de ortaya koymaktadır (Coşkun, 2014: 91). “Varlık ve Zaman” adlı önemli eserinde Heidegger (2004: 234) söylemi, dilin varoluşsal ve ontolojik temeline yerleştirmektedir. Söylem, anlama dair gerekçeler sunarken yaratılmak istenen anlamda ideolojik duruşlar siyasi söylemle birlikte farklı bir anlam kazanmaktadır. Siyasi söylemler pratikte basitçe kullanılan günlük söylemlerden farklılık göstermektedir. Bir amaç ve hedef barındıran siyasi söylemlerde siyasetin hâkim olduğu her alan işlevsel bir yaklaşım içerisinde bireyleri etkilemek adına kullanılmaktadır. Bireyleri etkilemek adına kullanılan siyasi söylemlerde hangi söylemin gerçekliği yansıtabileceğini ayırt etmek güçtür.

Gerçekliğin söylemde saklanabildiği gelişmelerden birisi de günlük toplumsal olaylar üzerinden yansıtılan ifadelerdir. Aynı olayın farklı siyasi cephelerden farklı yorumlanması gerçekliğin belirsizleştiği bir durumdur. Her siyasi duruşun yaklaşımını kendi ideaları üzerinden konumlandırması anlam çeşitliliğinden öte müphemlik ve belirsizliğe hizmet etmektedir. Belirsizlik ise bir hoşnutsuzluğa, kararsızlığa ya da duraksama denilen kasvetli bir zihin durumuna işaret etmektedir (Bauman, 2020: 81).

Siyasi söylem, iktidara ait olsun ya da muhalif olsun, toplum düzeyinde bir etki yaratabilme mücadelesindedir. Bu noktada Foucault’un iktidar kavramına değinmek gerekmektedir. Foucault’un iktidarı tanımlama çabası, iktidarı tarihsel bir olgu olarak değerlendirmesiyle başlar. Foucault, verili ilişkiler veya sınırlı bir zamandan ziyade ilişkilerin nasıl kurgulanmış olduğunu sorgulamaktadır (Deveci, 1999: 29). Bu ilişkiler öznel deneyimleri de belirlemekte ve bireylerin tercihleri üzerinde etkili olmaktadır. Siyasi söylemlerin mücadelesini verdiği iktidar olma ve muktedir kalma maksatları, özneyi söylem etkisinde yönlendirme amacıyla gerçekleşecektir. Foucault’a göre iktidar sistemlerinin analizinde de öznel deneyimi açıklamak için özneyi değil, o deneyimi kuran söylemin analiz edilmesi gerekmektedir (Foucault, 2014: 10). Söylemin analizinin yapılması gereken ve söylemin bir

İktidar aracı olarak kullanıldığı önemli alanlardan birisi medyadır. Medyada sunulan metinlerde ve anlatıların çoğunda siyasete ilişkin çokça ifade yer almaktadır. Bu bir iddiadan öte, medyada yer alan ideolojik söylemin nasıl olduğunun ortaya çıkarılması neticesinde izlenebilen bir durumdur (Çakmak Kılıçaslan, 2008: 3). İktidarların yarattığı egemen söylemin kullanıldığı önemli araçlardan birisi olan medya bu özelliğini muhalif cephenin de gelişiminde kullanıma açık tutmaktadır.

Medyaya konu olan pek çok söylem beraberinde sembolik değerleri de kullanmaktadır. Konuşma dili üzerinden verilen mücadelelerde sembollerin kullanımının vazgeçilmez olduğu medya analizlerinden izlenebilmektedir. Semboller aracılığıyla girilen rekabet sürecinde mesajın özünün halkın çoğuna ulaştırılması hayati bir problemdir (Deringil, 2014: 32). Halkın çoğuna ulaşımın yöntemleri geçmişten bugüne çeşitlenerek geliştiği izlenmektedir. Althusser'in haberleşme aygıtları olarak sınıflandırdığı araçlar içerisine bugün için geçmişten daha etkili ve gelişmiş ürünler girmiş durumdadır. Althusser, basın, radyo ve televizyon gibi araçları devletin ideolojik aygıtları olarak isimlendirmiştir. İktidarın ve hegemonik ideolojinin yeniden üretilmesinde bu araçlar önemli bir işlev yürütmektedir (Althusser, 2002: 34). Önemli işleve sahip olan iletişim araçlarında var olmak, söylem üzerinden etkili olmaya çalışmak, siyasetin vazgeçemediği bir durumdur. Siyasetin söylemle olan ilişkisi söylemin ideoloji ile olan ilişkisine benzemektedir. Siyasi gaye kendini söylem içerisinde örtülü olarak kuvvetlendirmek isterken söylem de barındırdığı ideolojiyi güçlendirmenin peşindedir.

Siyaset, topluluk halinde yaşayan insanlar arasında doğan ve ortak bir uyumun arandığı bir olgudur. İnsanlardan oluşan bir topluluğun yerleşmiş olduğu doğal bir çevre söz konusudur. Toplulukla, kendisini çevreleyen doğal koşullar arasında sürekli bir etkileşim vardır (Kışlalı, 2016: 37). Etkileşimin ne kadar sağlıklı olacağı topluluğun üyelerinin birbiri arasında sağlayacağı uyuma bağlıdır. Etkileşim içerisindeki bireylerin uyumu yakalayabilmelerinde dilin kullanımı önemlidir. Toplumsal uyumu yakalamak adına önemli olan bir başka unsur ise siyasi kararlardır. Toplumun ilgilendiren kararlarda ve yönetim süreçlerinde, aktif olabilmenin arzulandığı bir mecra olan siyasette, söz sahibi olmak, önemli bir unsur olarak belirirken siyasal yapıların iktidara taşınmasında ve iktidarda kalmasında dilin etkin kullanımı aynı derecede önemlidir. Dilin düzgün kullanımı, hatibin üslubu ve duruşuyla bir araya gelen hitabeti ve siyasi düşüncenin söylem ile örülmesiyle birlikte kitleler üzerinde etki yaratacak bir söylemi, aktif bir süreç içerisinde başlatmış olacaktır. Siyasetçinin aktif bir konuma gelmesinde dili kullanma yeteneği ve dilde söylemleştirdiği düşünceler önemli olurken siyasetin muktedir olma isteği siyasetçiye, kendi düşüncelerini devletin farklı kurumları aracılığıyla topluma aktarmanın

yollarını aratacaktır. Bu noktada dini kurumlar ve dini hassasiyetlerin değerli olduğu pratikler ayrı bir önem kazanacaktır. Dilin düşünce ile olan birlikteliğinin kazanımları, toplumsal yapı içerisinde mutluluk ereğine ulaşmak gibi bir idealin yanı sıra birlikte yaşamın önemli bir gerekliliği olan düzen mefhumunun sağlanmasında da beklenmektedir. Düzen, ülkede iktidarın ve yöneticilerin sorumluluğunda iken dinin de düzenin sağlanması noktasında yönetene verdiği sorumluluk siyasi olarak kullanışlı olabilmektedir.

İktidar ve muhalif siyasetin söylemle olan yakın ilişkisinde ortaya çıkan mücadelede değinilmesi gereken bir başka olgunun meşruiyet olduğu öngörülebilir. Söylemin önemli işlevlerinden birisi meşruiyet aracı rolünü üstlenebilmesidir. Seçim sonrası dönemlerde yoğun olarak izlenebilen meşruiyet anlatısı ve reddiyelerine dair söylemler, siyaset dilinin meşru otorite ile eleştirisi üzerine ve kimi zaman hukuk ile olan mücadelesiyle somutlaşmaktadır. Hukukun siyasi söylemlere yansması ve ideolojik çerçeveden verilen kararlara dair üretilen söylemler Türk siyasetinin yabancı olmadığı bir durumdur. Ve karşıt söylemler “eleştiri” olarak ifade edilirken eleştiri de kusurlu bir söylem olarak kabul edilmektedir (Eagleton, 2009: 12).

3. Din Siyaset İlişkisinde Siyasetin Dili

Din ve siyaset kavramları ikisi de insana mahsus, insanla değerlendirilen ve anlam bulan kavramlardır. Birisi tanrı ideası üzerinden şekillenmiş diğeri ise insani ve iradi olarak ortaya konmuştur. Birbirine geçişkenlikleri söz konusu olsa da dinin siyaset üzerindeki hegemonik, belirleyici özelliği demokratik, liberal düşüncelerin ortaya çıkması ile birlikte kısmen de olsa ağırlığını yitirmiştir. Aydınlanma, liberalizm, demokrasi söylemlerinin ağırlık kazandığı 18. yüzyıl ve sonrasında seküler hayatın söylemleştirilmesi, pratikte de ağırlık kazanması, değişen yenedünyada dinin toplumsal alanla olan ilişkisini farklılaşmıştır. Din, aklın sorgulamasına maruz bırakılmıştır. Din, akıl ve irade üçlemesi çerçevesinde, Türkiye’de dinin kurumsal temsilcisi olan Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yazılmış olan ilmihal eserde dinin kaynağı ve irade ilişkisi şu şekilde tanımlanmaktadır:

İslâm bilginlerinin din tarifleri hak din için düşünülmüş dar kapsamlı tariflerdir. Bu tariflerdeki ortak noktalardan biri dinin ilâhî kaynaklı olduğunun vurgulanmasıdır. Buna göre gerçek din beşer kaynaklı olamaz. Yine bu tariflerde dinin akıl ve irade ile ilişkisi de gösterilmiştir, bu da dinin bir akıl ve tercih konusu olduğu anlamını taşımaktadır (DİB, 1998).

Dini yaşamın toplumsal hayat içerisindeki etkinliği azaltmak adına ortaya atılan sekülerizm, Batının bir kesiminde, Fransızcadan gelen “Laïcisme” eş olarak kullanılmış ve Türkçeleşmemiş bir kavramdır (Berkes, 2013: 18). Sekülerizmin, çağdaşlaşma, modernleşme

veya Ziya Gökalp'ın kullandığı ifadeyle “muasırlaşma” gibi kavramlarla Türkçe olarak karşılandığı söylenebilir. Sekülerizmi karşılamak adına ifade edilen bu kavramlar daha çok toplumsal bir gelişmişlik düzeyini ifade eden kavramlardır. Oysa Batı'nın sekülerizm anlayışı toplumsal kalkınma ve gelişmişlik düzeyinin yanı sıra fikirsel, bireysel ve anlayış sekülerizmini de kapsamaktadır. Fikirsel ve kişisel bir özgürlüğün altını çizen seküler anlayışta söylem, modern zamanın örtülü düşüncelerine kılıf olabilecek bir özelliğe sahiptir. Bir noktada eleştirel söylem analizlerine giden süreci modernleşme ile birlikte okumak, söylemin modern zamanın önemli bir kullanım aracı olduğuna kanıt niteliği taşıyacaktır. Çelişkiler, kaos, mücadeleler şeklinde formüle edilebilecek bugünün dünyasında söylem, çoklu kimliklerin ifade aracı olarak konumlandırılabilir. Söylem, homojenliği yakalamanın uzak olduğu ortamlarda din ve seküler yaşamın da bir arada ifade edilmesinde değerli bir araç olarak ön plana çıkmaktadır. Dinin ve sekülerizmin bir arada kullanılacağı ve değer bulacağı yerde ve ortamda söylemi görmek mümkündür. Söylem farklı şekillerde ve kavramlarla bir arada kullanılabilir. Irkçı söylem, cinsiyetçi söylem, medya söylemi, popülist söylem, geçmiş ve gelecek söylemleri bu farklılıklardan bazılarıdır (Meyer & Wodak, 2002: 26).

Din ve siyaset birbirinden bağımsız değerlere sahip iki olgu gibi dursa da geçmişten bugüne ikisini birbirinden ayırmak hiç de kolay olmamıştır. Din ve siyaset arasındaki ilişki toplumsal yaşamın başlangıcından bugüne taşınmıştır. Bu ilişkinin ne düzeyde olduğu dinin ve siyasetin toplumdaki etkilerini de belirlemektedir. Böyle bir ilişkinin ifade edilmesi din ve siyasetin müşterek noktalarının değerlendirilmesi öngörüsünden kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra dinin kendine mahsus alanları olduğu gibi (ibadet, inanç, itikat, vb.) siyasetinde kendine ait alanları söz konusudur. Bu alanlar arasında yaşanacak geçişkenlikler dinin siyasetle veya siyasetin dinle olan ilişkisini belirleyecektir. Demokratik yaklaşımlar bu geçişkenliğe laiklik temelinde makul bakmazken çoğu zaman sosyal gerçeklik, ne laikliğin istediği bir dini ortamı ne de seküler bir din anlayışını barındırmaktadır.

Din, aynı zamanda sosyal, ekonomik, psikolojik ve tarihi bir olgudur. Din, tarihi zaman dilimi içerisinde meydana gelmiş ve önceden gerçekleşmiş olan şeylere bağımlı olmuştur (Eliade, 1990: 57). Böyle bir yapı içerisinde insan hayatını düzenleyen ilkelerin toplumsal hayatın dışında kalması söz konusu değildir. Siyasal olanın da toplumsal hayatta işgal ettiği yer ile birlikte hemen her toplumsal ve siyasal yapıda din ile siyaset arasında bir bağlantı olasıdır. Dinin sosyal bir gerçeklik olması; din ve siyasetin etkileşiminden doğan arz talep ilişkisine, siyasetin sosyal gerçekliği önemli oranda kabullenmesine ya da taleplere uygun stratejiler geliştirmesine sebep olmaktadır. Durkheim (Kehrer, 2007: 72) dini tanımlarken “*Din,*

kolektif grup ruhunun tecellisidir. Kolektif grup ruhu bir bayrakta tecelli edebilir, bir işaretle tecelli edebilir, bir merasimde tecelli edebilir” der. Durkheim’in kolektif ruh olarak tanımladığı dinin tecelli ettiği sembolizmin, siyasetin de temsil edildiği bir bayrak, bir işaret ve bir merasime olan benzerliği din siyaset yakınlığının bir başka ifadesidir. Kimi zaman siyasetin temsil edildiği sembolik değerler aynı zamanda din ile ortak bir algı yaratacak şekilde iç içe geçebilmektedir.

Dinin pratikleri açık ve somut olarak gösterilirken bazı durumlarda soyut kalmaktadır. Bir din sosyal yapıyla ne kadar bütünleşmişse, insanın günlük davranışının dini emirlerle tanımlanması o kadar muhtemeldir (Glock, 2007: 267). Dinin sosyal yapı içerisindeki bu konumu aynı zamanda farklı sosyal tabakalar içerisindeki farklı yaşantılara sahip kitlelerin belirmesine de yol açar. Dini, yaşantısının her sahasında belirleyici konumda tutan ve dini değerlere göre hayatını şekillendiren bireyler ile dini belirleyici olmaktan çıkarmış kişilerin yaşantıları arasında farklılıklar görülebilmektedir. Bu durum toplumsal kırılmalara da yol açabilir. Dinin birey için değeri ve bireyin psikolojisi üzerindeki etkisi, bireyi dini faaliyetlere katılmaya zorlayacağı gibi dini kucaklayan siyasi bir sembol veya örgütlü bir yapı için de aynı eylemsel tutumun sergilenmesinde birey tereddüt göstermeyecektir.

Dinin insan hayatındaki güçlü özellikleri siyasetin de dini bir araç olarak kullanmasının önünün açmıştır. Tarihin her döneminde siyaset ile din arasında değişken ilişkiler izlenmektedir. Dinin siyasal hayat içerisinde yer alması bazı durumlarda dini nasların, hadislerin, yaşanmışlıkların söylemlere dâhil edilmesi ile gerçekleşmektedir. Dinde mutlak sonsuz varlık olan Allah tektir. Böyle bir durum karşısında başka bir varlık tasavvur edilemeyeceği gibi dinin kullanıldığı her mecra baskın bir karaktere sahip olacak ve reddi zor ifadeleri ve eylemleri beraberinde getirecektir. Kendini dinine bağlı hisseden bireyler, parçası oldukları toplumun dokusuna uymak ve bu dokuya saygı duymak gibi bir bilinçle kendilerini yüklerken bu uyumun dışında kalanlar, kimi zaman yönetici erkler tarafından toplumsalın dışına itilecek ya da söylemde dışlanarak ayrılıkçı, hain, devlet düşmanı gibi yaftalarla etiketlenilebilecektir. Din, siyasi iktidarın devamı ve sürekliliği için ideolojik bir araç olarak kullanılabilir.

İslam dini özelinde dinin toplumsal hayattan uzaklaştırılmasının zorluğu zamanla, doğrudan dinle ilgisi olmayan konuların da İslam içerisinde değerlendirilir olmasına yol açmış ve İslam dininin toplumsal düzen içerisindeki konumunu baskın bir hale getirmiştir. Bu sayede dinin toplumsal düzen içerisindeki sorumlularının doğrudan doğruya devlet mekanizması

içerisinde yer alabilir olması kaçınılmaz olmuştur. Sadece dini değerlere bağlı olarak siyaset yapmanın mümkün olmadığı durumda din, siyaset için hedefe giden süreçte önemli bir araç olarak kullanılabilir hale gelmiştir. Zaman zaman devletler içerisinde gelişen dini hareketlerin ağırlığı pek çok devlet için belirleyici olurken güç mefhumuna sahip oldukları ölçüde bu hareketler, devlet siyasalarını etkileyebilmiş ve farklı akımlar şeklinde hayat bulmuştur. Din temelinde oluşturulan ve sonrasında siyasi bir kılıfa bürünebilen akımların, insan ürünü düşüncelerin fiiliyata dökülmesi ile ortaya çıkmış olması bu akımların ne dinden azade kılınmasını ne de siyasetin içerisinden uzaklaştırılmasını sağlamıştır. Varlığı ilahi olan ve vahye dayanan dinler ile varlığı insani ve iradi olan siyasetin varsayımlarının ve savunularının temeli birbirine benzemediği gibi siyasetin yanılabilirliğini minimize etmek din üzerinden gerçekleştirilmek istenmiştir. Siyasetin dini yücelttiği noktada genellikle ya liderin yanlıgıları minimize edilmiş ya da siyasaların geçerliliği desteklenmiştir.

Dinin siyaset ile olan ilişkisi, insanın bir taraftan yaratan diğer taraftan ise yaratılmışlarla olan ilişkisidir. İnsanın yaratanla olan ilişkisi dinin belirleyicisi olarak telakki edilirken insanın toplum içerisinde yaşantısının düzenlenmesi, belirli kurallar içerisinde bir düzen halinde yürütülmesi ise siyasetin işlevsel kısmıdır. İki olguda da gerek dinin ve gerek siyasetin işleneni insan olunca değerlerden bağımsız bir siyaset ve din ifade etmek mümkün değildir. İnsan hayatının bir düzen içerisinde şekillenmesi din ve siyaset ilişkisinin kesiştiği önemli bir noktadır. Gerek siyasi iktidar gerekse de din içerisinde ulema veya din adamları, bir entegre sürecini belirli bir çerçevede işlemenin gayretini yürütmektedir. İslami olarak düşünülen bir toplumsal yapı içerisinde hem ibadetlerin hem de hukukun büyük bir kısmının dinî kurallara uygun olmak gibi bir zorunluluk arz etmesi, Gazali öncesi dönem için yapılmış bir değerlendirme iken bu durum, İslam'ın ve diğer dinlerin belirleyiciliğinin ön planda olduğu, seküler bir anlayışın oluşmadığı, aydınlanma dönemi öncesi için de geçerlidir (Bilgin & Yücedoğru, 2008: 732). Bugünün toplumunda hukukun dinden arındırılması gayreti söz konusudur. Bu gayretin içerisinde yeni kavramların türetilmesi ve bu kavramlar üzerinden yeni tanımlamaların gerçekleştirilmesi önemli olmuştur. Lewis'in (1992),

Klasik İslam'da din ve devlet arasında bunları birbirinden ayırt edici bir fark yoktur. Hristiyan âleminde kilise ve devletin birbirlerinden ayrı şeyler olarak ele alınması temelde İsa'nın "Sezar'ın hakkı Sezar'a, Tanrının hakkını Tanrıya verin sözüne dayanır. (...). Hristiyan âleminde iyice kökleşmiş bulunan kilise ve devlet arasındaki ayrım İslam'da mevcut değildi. (...). Bu ayrımı ifade edecek kavramlar ancak 19. ve 20. Yüzyılda seküler(laik) düşüncesini ifade edebilecek kelimelerin icat edilmesiyle gerçekleşti" şeklindeki söyleminde altı çizilmesi gereken nokta dinin devletten veya toplumsal alandaki belirleyiciliğinin ortadan kaldırılmasında öncelikli olarak, yapılacak tanımlamalarda bir kavram arayışının gerekli olduğudur (Lewis, 1992: 9).

Bu bağlamda din ve devleti birbirinden ayırt edebilecek anlayışın gelişmesinde yeni kavramların önemi göz ardı edilmemelidir. Bu noktada dilin gelişimi, dilin zihinle olan ilişkisi üzerine kurgulanacak bir etkiyi yaratmalıdır. Bu etki Chomsky' nin (2002) ifadesiyle “*dilin düşüncede ve insan etkileşimindeki temel rolü*” ile ilgilidir (Chomsky, 2002: 9). Önemli bir dilbilimci olan Ferdinand de Saussure (1998: 167) dilin önemine değinirken düşüncenin dilin aracı olduğunu belirtmiştir. Saussure göre dil bizzat gerçekliğin üretildiği yerdir. Dil, düşüncenin aracı değildir. Başka bir dilbilimci Walter Porzick (1992) ise dili “bir mucize” olarak tanımlamaktadır (Porzick, 1992: 68). Seküler bir yaşama geçiş söz konusu olmuşsa bu yaşamın yorumlanmasında aracı olan dil, çeşitlenen kavramların varlığının değerlendirildiği yerdir. Seküler yaşamı savunan paradigma Martin'e göre bir teori değil bir ideolojidir. Martin'e (Özay, 2006: 193) göre sekülerleşme, din karşıtı olarak görülen bir Marksizm aracıdır. Bilimsel bir kavram değildir. Sekülerleşme, kiliseye katılımın merkeze alınmasıyla birlikte inançlarda ve pratikte ortaya çıkan gerilemelerdir. Wilson, Martin'e karşı olarak, sekülerleşmenin ideolojik bir tarafı olmadığını, günlük pratiklere yön veren bir düşünce şekli olarak dinin Avrupa ve ABD'deki etki gücündeki azalmayı anlatmak için kullanıldığını ve din-toplum ilişkisinde ortaya çıkan bu değişimi alkışlamadığını vurgulamıştır. Wilson, etki gücü azalan dinin, modernleşme ile ortaya çıkan tüketim toplumunda bir başka tüketilecek eşyaya indirgendüğünü ve günlük yaşam aktiviteleri içinde marjinalleştiğini ifade etmiştir (Wilson, 1979: 277).

Dinin modernleşme sonrası toplumlarda bir meta haline gelmesinde ve günlük yaşam aktiviteleri içerisinde marjinalleşmesinde söylemin ve dilin yeri önemlidir. Dine modern dünya tarafından getirilen yeni yorumlar aynı zamanda yeni söylemleri ve bu söylemler arasında yeni ilişki ağlarını meydana getirmiştir. Bu ilişki ağları içerisindeki mücadele sadece dil ve düşünce arasında verilen bir mücadele değildir. Dilin düşünceye ya da düşüncenin dile olan üstünlüğü adına yapılan bir mücadele de değildir. Mücadele, Modern Batı tarzı yaşamın seküler anlayışının yaygınlaştırılması üzerinedir. Aristo ve Platon gibi siyasetin ilk teorisyenlerinin, insanların gayelerini, mutluluğa erişmek olarak yorumlamaları gibi dinin mutluluğu yakalamak noktasında tanrı buyruklarına uymayı öğütlemesi “mutluluk ereğini” ortak bir noktaya taşımaktadır. İki olgunun birleştiği yer olan mutluluk ereği, doğru öngörülerle birlikte uygun söylemin kullanılmasıyla sağlanacaktır.

Dinin, yöneticiye itaati, iktidarı ve muktediri önemsediği şeklinde bir savununun önemli temsilcisi muhafazakâr düşüncedir. Muhafazakârlığın devlete ve topluma bakış açısı hem dine bağlılık noktasında hem de devletin yüceltilmesi bağlamında siyaset için önemlidir. Muhafazakâr düşüncenin söyleme verdiği önem farklı ideolojiler tarafından karşı söylemler

cevap bulmaktadır. Muhafazakâr düşüncenin merkezi teması olan “muhafaza etme arzusu” (Heywood, 2013: 76), otoritenin yukarıdan aşağıya doğru uygulanması, bilgi, tecrübe veya eğitimden yoksun olanlara siyasetin çıkarlarını doğru olarak izleyebilmeleri için liderlik, rehberlik ve destek sağlamaktadır. Bu desteğe katkı sunmak isteyen siyasilerin, din adamlarının ve ideologların topluma sundukları ve toplumdan beklentileri, toplumla olan münasebetleri, söyleme konu edilen ilişkilerde aranabilir. Muhafazakârlık algısı, muhafazakâr uygulamalar ile birleşince din ve siyasetin iç içe geçtiği durumları yaratabilmektedir. Devleti korumak, milleti yüceltmek ve değişimi tedrici olarak gerçekleştirmek siyasetin toplumla ilişkiye girdiği noktalarda din mefhumunun kullanılmasıyla sağlanacak önemli bir arayıştır. Düzen, siyaset eliyle dinin desteği ve çoğu zaman bu iki olguyu birleştiren söylemin gücünde aranacaktır. Söylem, düzenin korunmasında iktidarın güç arayışına katkı sunarken muhalefet için de iktidarı yerinden etmenin önemli bir argümanı olarak kullanılacaktır.

4. Sonuç

Söylem, konu edilen kavramların etimolojisinden ziyade anlamı üzerinden bir etki yaratmaktadır. Kavramların dil ile yansıtılan yorumları üzerinden yaratılan etkinin ortaya çıkarılmasında söylem analizi vazgeçilemez bir anlamlandırma olayıdır. Dini terminolojinin ve siyasetin de kendi disiplinleri içerisinde söylemden fazlasıyla yararlanması söylemin sahip olduğu anlamlandırma gücüyle ilişkilidir. Anlamın yorumlanmasında ise bakış açıları yine söylemin temellendirildiği bakış açılarına paralel seyretmekte ve her yorum analiz edenin kendi değer ve tutumları çerçevesinde gelişmektedir. Söylemin analiz edilebilmesi bir niyet çevirisi olarak somutlaşacaktır. Toplumda yaşayan herkes bir söylem çevirmeni olarak kendi yorumbilgisi yetisiyle bir anlamlandırma yapmaya çalışmaktadır. Bu anlamlandırma çabaları içerisinde söylemin ayrıştırılamazlığı, yorumlar üzerinde ortak bir noktada buluşamamanın gerekçesidir. Söylemi düşünceden, ideolojisinde ve dile getirenin yorumundan ayrıştırılabilmek oldukça güçtür. Söylemler saflaştırılamaz ve ayrıştırılamaz. Bu gerekçe toplumsal yaşamın yorumbilgisel olanı kendi mekanizması içerisinde yarattığına ve dini, siyasi, sosyal ve ekonomik değerlerin söyleme konu edilme şekline atıfla değerlendirilebilir.

Din, insan hayatında, insanın tutum ve davranışları üzerinde önemli etkilere sahiptir. Bu etkinin derecesi, insanların dine bakış açıları ve din ile olan ilişkileri nispetinde değişiklik göstermektedir. Dini, hayatlarının merkezine konumlandırmış olanlar günlük yaşantılarında dinin öğretilerini değerli kılacak bir yaşam tarzını tercih etmektedir. Gelecek planlamalarında ve hayatlarının her aşamasında aldıkları kararlarda din mutlaka düşünülmesi gereken bir vecibe

olarak belirlemektedir. Tercihler ve değerlendirmeler dini bir pencereden bakmayı zorunlu kılmaktadır. Diğer taraftan dini merkezi noktada konumlandırmamış olanlar alınan kararlarda dine bağlı bir zorunluluk hissetmezken bu durum çoğunlukla tercihlerine de seküler bir bakış şeklinde yansımaktadır. Din, bireysel farklılıklara sebep olan bir konuma sahip olduğu gibi topluluk halinde yaşayan insanların, asgari farklılıklar etrafında din merkezli birlikteliklerle bir araya gelebilmelerine de olanak sunmaktadır. Dinin sahip olduğu bireysel ve toplumsal ağırlık dini terminolojinin söylemlere çekinmeden taşınmasına sebeptir. Dilin söyleminde dinin ifadesi, yorum bilgisi çerçevesinde, dini temelde farklılıklar yarattığı gibi dinin değer kattığı diğer toplumsal olgularda da farklı anlayış ve yorumlara yol açmaktadır. Dinin kullanım alanlarından biri olan ve çokça dini argümanlara atıf yapılan siyaset disiplininde de söylemin ayrıştırılmazlığı çokça karşılaşılan bir durumdur. Söylemin siyasete konu ettiği dini anlamlandırmaların ayrıştırılmazlığı, dinin siyasete alet edildiği yorumlarının en temel gerekçesidir.

Siyaset merkezli birliktelikler ve söylemler insanları bir araya getiren ve ortak değerler etrafında toplayabilen birlikteliklerdir. İnsanların ortak yaşamalarına katkı sunan kuralların belirlenmesi noktasında önemli olan etkinlikte siyaset ön plana çıkmaktadır. Gerek siyaset gerekse din, birliktelikler içerisinde belirleyici olurken siyasetin, iktidar ve muktedir olma adına her argümanı tercih eder olması dini de böyle bir tercihin en önemli başat aktörü yapmıştır. Din, siyasetçi ve siyaset araçları tarafından toplumu etkileyebilecek her noktada değerlendirilecek birleştirici bir olgu olarak tercih edilmiştir. Dinin bu birleştirici gücü siyasi söylemler üzerinden çokça sergilenmektedir. Siyasi söylemlerin ayrıştırılmazlığı, siyasetin de din gibi yaşam aktivitelerine ve tercihlere bağlı olarak sergilediği farklılıkların içerisinde aranan anlamın çevirisinde ortaya çıkmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

- Althusser, L. (2002). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. (Çev. Y. Alp- M. Özışık). İletişim Yayınları.
- Bauman, Z. (2020). *Bireyselleşmiş toplum*. (Çev. Y. Alagon). Ayrıntı Yayınları.
- Özen Baykent, U. (2017). Dil felsefesinde anlam sorunu. *International Journal of Social Science*, 56, 497-508.
- Berkes, N. (2013). *Türkiye’de çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.
- Bilgin, V. & Yücedoğru H., K. (2008). On birinci yüzyılda siyasal gerçeklik ve İslâm siyaset düşüncesine etkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2), 729-746.
- Chomsky, N. (2002). *Dil ve zihin*. (Çev. A. Kocaman). Ayraç Yayınevi.
- Coşkun, S. (2014). Dil-düşünce ve dünya ilişkisi bakımından öznellik, bireysellik ve kimlik. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 23, 87-103.
- Deringil, S. (2014). *İktidarın sembolleri ve ideoloji: II. Abdulhamid dönemi (1876-1909)*. Yapı Kredi Yayınları.
- Deveci, C. (1999). Foucault’un iktidar kavramsallaştırmasında siyasal boyutun ayrıştırılmazlığı. İçinde T. Takış (Ed.), *Söylem Üstüne Söylem*, (ss. 25-45). Doğu-Batı Dergisi Yayınları.
- DİB. (1998). İlmihal eseri Cilt I. 10 Aralık 2021, https://webdosya.diyaret.gov.tr/DiyaretAnasayfa/UserFiles/DiniBilgiler/ilmihal_cilt_1.pdf.
- Eagleton, T. (2009). *Eleştiri ve ideoloji: Marksist edebiyat teorisi üzerine bir çalışma*. (Çev. S. Kılıç). İletişim Yayınları.
- Eliade, M. (1990). *Dinin anlamı ve sosyal fonksiyonu*. (Çev. M. Aydın). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Foucault, M. (2014). *Özne ve iktidar*. (Çev. I. Ergüden-O. Akınhay). Ayrıntı Yayınları.
- Glock, Y. C. (2007). Dindarlığın boyutları üzerine. İçinde Y. Aktay ve M. Emin Köktaş (Ed.), *Din sosyolojisi*, (ss. 250-267). Vadi Yayınları.
- Heidegger, M. (2004). *Varlık ve zaman*. (Çev. A. Yardımlı). İdea Yayınları.
- Heywood, A. (2013). *Siyaset*. Adres Yayınları.
- Kehrer, G. (2007). Din ve toplum. İçinde Y. Aktay ve M. Emin Köktaş (Ed.), *Din Sosyolojisi*, (ss. 250-267). Vadi Yayınları.
- Çakmak Kılıçaslan, E. (2008). *Siyasal iletişim ideoloji ve medya ilişkisi*. Kriter Yayınevi.
- Kışlalı, T. A. (2016). *Siyaset bilimi*. İmge Kitabevi.
- Lewis, B. (2013). *Ortadoğu*. (Çev. S. Y. Kölay). Arkadaş Yayınevi.
- Meyer, M. & Wodak, R. (2002). *Methods of critical discourse analysis*. Sage Publications.
- Özay, M. (2006). *Günümüz sosyolojisinde modernleşme-sekülerleşme-din ilişkileri*. (Yayımlanmış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Porzick, W. (1992). *Dil denen mucize*. (Çev. V. Ülkü). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Saussure, F. (1998). *Genel dilbilim dersleri*. (Çev. B. Vardar). Multilingual Yayınları.
- Van Dijk, T. (2003). *Critical discourse analysis*. In D. Schifffrin, D. Tannen and E. H. Hamilton (Ed.), In the handbook of discourse analysis, (pp. 352-372). Blakwell Publishing.
- Wilson, B. (1979). The Return of the Sacred. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 18 (3), 268-280.